

Elias Canetti

PLATÓN SÍRÁSA

Íróportrék a „Feljegyzések”-ből

Halasi Zoltán fordítása

(1943) Ha mindenek ellenére mégis életben maradnék, azt *Goethének* köszönhetem, úgy, ahogyan csak egy istennek köszönhet valamit az ember. Nem valamelyik műve, hanem egy csordultig teli élet hangulata és gondossága az, ami ennyire lenyűgözött hirtelen. Goethét bárhol fellapozhatom, akár a verseit olvasom, akár a leveleit vagy pár oldalt az útirajzokból, néhány mondat után magával ragad, és annyi reményt tölt belém, amennyit soha semmilyen vallás nem adhat nekem. Tudom, mi az, ami a legnagyobb erővel hat rám. Sok-sok éven át éltem abban a tévhiedelemben, hogy egy gazdagon alapozott, tágas szellem feszültségének minden pillanatban meg kell nyilvánulnia. Semminek, ami erőtlen vagy közömbös vagy éppenséggel megnyugtató, nem ismerhettem el a létjogosultságát. A megváltást, az örömet megvettem. A forradalom lebegett előttem valamiféle példakép gyanánt, és az én egyéni életem is olyan volt, mint valami szünni nem akaró, örökké telhetetlen, váratlan és kiszámíthatatlan pillanatokkal bevilágított forradalom. Bármim volt is, szégyenkeztem miatta, még arra is mindenféle agyafúrt mentséget meg kibúvót kellett találnom, hogy könyveim vannak. Szégyelltem, ha nem volt elég kemény a karszék, amin munka közben ültem, és mint bútor semmi esetre sem lehetett az enyém. De az, hogy a létezésem ilyen tüzesen kavargó káosz lett volna, inkább csak elméletben volt jellemző. Valójában a tudás és az emberi gondolkodás egyre több területe keltette fel az érdeklődésemet, anélkül, hogy bármelyiket elnyeltem volna azonnal, ezek az ismeretek szép csendben mind gyökeret vertek és évről évre gyarapodtak bennem, úgy, ahogyan az normális emberek esetében is lenni szokott; újonnan szerzett ismereteimet nem hájtottam ki mint idegeneket akkor sem, ha nem kezdtek el hangoskodni azonnal, ha gyümölcsöt csak sokkal-sokkal későbbre ígértek, és azután csakugyan termettek is olykor. Így gyarapodott, szinte észrevétlenül az a valami, amit szellemnek lehet nevezni; de ez a szellem egy szeszélyes zsarnok hatalmát nyögte, aki a nyughatatlanságot és a hevességet mindenek fölé helyezte, aki olyan rossz, rest és kiszámíthatatlan külpolitikát folytatott, hogy mindig minden balul ütött ki, másrészt bármilyen nyomorult féreg hízelgésének bedőlt.

Azt hiszem, Goethe úton van afelé, hogy megszabadítson ettől a zsarnokságtól. Hogy csak az egyik példát említsem: mielőtt újra nekikezdtem Goethe olvasásának, egy kicsit mindig szégyelltem magam az állatok iránti érdeklődésem, az állatokról apránként összegyűjtött ismereteim miatt. Soha senkinek nem mertem bevallani, hogy most, ennek a háborúnak a kellős közepén a rügyek ugyanúgy le tudnak nyűgözni és fel tudnak izgatni, mint az emberek. A modern szerzők bonyolult pszichológiai képleteinél jobban szerettem mítoszokat olvasni, s hogy valamivel igazoljam a mítoszok iránti éhségemet, tudományos ügyet csináltam a dologból, elkezdtem figyelni azt is, hogy milyen nép mítoszáról van szó, és a mítoszokat kapcsolatba hoztam a népek életével. De

igazából csak maguk a mítoszok érdekeltek. Mióta Goethét olvastam, minden vállalkozásomat legitimnek és természetesnek érzem, nem mintha egybevágnának az *övéivel*, más természetű vállalkozások ezek, és fölöttébb kérdéses, hogy bármiféle eredményre vezetnek-e valaha is. De Goethe elismeri, hogy jogom van hozzájuk. Azt mondja: Tedd, amit tenned kell, akkor is, ha nincs benne semmi tombolás; lélegezz, szemlélődj, gondolkozz rajta!

(1946) *Leonardónak* olyan sok célja volt, hogy végül is egyik se kötötte gúzsba. Bármi-be belevághatta a fejszóját, mert hiszen egyetlen vállalkozás sem vett el tőle semmit. A világról alkotott víziója nem hasította ketté a szemléletét. A természetes formákat alighanem azért tartotta fontosnak, mert még nem bontakoztak ki teljes elevenségükben. Leonardo nem vett át semmit; vagy ha átvett valamit, hát úgy, hogy azt mindjárt újnak tekintette. Ami a legszembeötlőbb benne, az a szellemisége; Leonardo mutatja meg nekünk azt az utat, amely a pusztulásba visz. A mi különböző területekre szétszórt törekvéseink benne még mind együtt vannak; mindazonáltal semmivel sem kevésbé szétszórtak a mieinknél. Leonardo hite a természetben hideg és rettenetes; egy újfajta uralomba vetett hit. Előre látja, hogy ez milyen következményekkel jár a többiekre nézve, ő maga azonban nem riad vissza semmitől. Pontosan ez a semmitől vissza nem riadó szellemiség szállt meg bennünket is: a technika ennek a produktuma. Az, hogy Leonardo gondolkodásában élő szervezet és gép ilyen szoros közelségbe kerül, a szellem történetének legfélelmetesebb ténye. Igaz, a gépek nála még zömmel nem többek pusztá rajzoknál, Leonardo játéka, féken tartott szeszélyei. Az emberi test anatómiája, amelyet szenvedélyesen tanulmányoz, módot ad neki arra, hogy kisebb gépeket konstruálva játszadozzon. Leonardo ugyanis felfedezi, hogy az egyes testi adottságok mire valók, és kedvet kap ahhoz, hogy ezeknek alapján ötletes berendezéseket szerkesszen. A tudás nála még abban a furcsa, erjedő fázisában van, amelyre az jellemző, hogy nem akar megállapodni, tartósulni, és irtózik mindenfajta rendszertől. Leonardo attól olyan nyughatatlan, hogy a szemlélete nem lel nyugtot; olyan szemlélet ez, amely nem csupán azt akarja látni, amit hisz; ez az a bizonyos *semmitől vissza nem riadó* szemlélet, egyfajta örökké készen álló rettenthetetlenség és egyfajta örökké figyelni kész szem. Az a folyamat, amely a leonardói lélekben végbemegy, éppen az ellenkezője annak, amire a misztikus vallások törekuszenek. Ez utóbbiak számára az első éppen annak a szemléletnek az elérése, amelynek révén a lélek megszabadul a félelemtől, és megtalálja nyugalmát. Leonardo azonban eleve nem ismer félelmet, és ennek révén tesz szert arra a szemléletre, amely az ő szemében törekvése célját és végét is jelentő egyben, bármiféle tárgygal foglalkozik is.

(1947) *Kafkából* tényleg hiányzik mindenfajta írói hiúság, ő soha nem hivalkodik, képtelen hivalkodni. Kicsinek látja magát, és kis léptekkel jár. Bárhová teszi a lábát, mindenütt azt érzi, hogy bizonytalan a talaj. Kafka nem viszi az embert, amíg vele van, az embert semmi sem viszi. Vagyis Kafka lemond az írói ámításról, az írói szemfényvesztésről. Az írói csillogás, amit Kafka természetesen jól érzékelt, saját szavaiban egyáltalán nincs meg. Az ember apró léptekkel kénytelen haladni vele együtt, és ettől szerény lesz. Az újabb irodalomban nincs semmi, ami ennyire szerénnyé teszi az embert. Kafka csökkenti a felfuvalkodottságot, bármiféle életét. Az ember megjavul, amíg őt olvassa, de anélkül, hogy erre büszke lenne. A prédikációk büszkévé teszik azt, akit meg-

ragadtak; Kafka lemond a prédikációról. Nem adja tovább apja parancsait; valami furcsa megátalkodottság, Kafka legnagyobb adománya, lehetővé teszi számára, hogy megszakítsa a parancsok apáról fiúra szálló láncmechanizmusát. Kivonja magát a parancsok erőszaktevékenysége alól; külsőleges energiájuk, az, ami az állati bennük, Kafka esetében semmivé foszlik. Annál inkább foglalkoztatja azonban a tartalmuk. A parancsok Kafka szemében *aggályossá* válnak. Kafka az összes író közül az egyetlen, akit a hatalom semmilyen módon nem fertőzött meg; ő semmilyen hatalmat, bármilyen lett legyen is az, nem gyakorol. Kafka megfosztotta Istent atyai jellegének utolsó maradványaitól is. Nem maradt más, mint az aggályok sűrű és elpusztíthatatlan hálója, amely magának az életnek szól, nem pedig teremtője igényeinek. A többi író Istent utánozza, és az Alkotó szerepében tetszeleg. Kafka ugyan soha nem akar isten lenni, de azért gyereknek sem gyerek soha. Amit egyesek ijesztőnek találnak benne, s ami engem is nyugtalanít, az Kafka állandó felnőtsége. Kafka úgy gondolkodik, hogy nem parancsolgat, de játszani sem játszik.

Nietzsche hangjában van valami a Koránból. Erre álmában sem gondolt volna!

(1957) A *Plutarkhosz*-féle PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK egyik erénye az áttekinthetőségük. Elég hosszúak ahhoz, hogy tartalmazzák egy élet minden különösségét, ugyanakkor elég rövidek is ahhoz, hogy az ember ne vesszen el bennük. Tökéletesebb életrajzok ezek a mi sokkal hosszabb modern biográfiáinknál, mert például álmokat is tartalmaznak, mindig ott, ahol kell. Az álmok révén még világosabban kirajzolódnak Plutarkhosz hőseinek legszembeötlőbb hibái, mindegyik álom összetéveszthetetlen, és mintegy sűrítve mutatja be álmodóját. A mi modern álomfejtésünk mindig szokványosság teszi az embereket. Kiszínezi belső feszültségük képét, ahelyett, hogy megvilágítaná.

Plutarkhosznál még a rómaiak is lebilincselnek, pedig egyébként mindig viszolygok tőlük. Plutarkhosz cseppet sem viszonyul kritikátlanul hőseihez. De olyan szellem, akiben sokféle ember befér. Olyan tágas a lelke, amilyen csak egy drámaíróé lehet, aki sokféle jellemmel és főleg ezek különbözőségével operál. Plutarkhosz ezért kétféleképpen is hatott. Sokan nála keresték ki példaképüket, mint valami jóskönyvben, és ahhoz igazították az életüket. Mások mind az ötven személyt magukba szívták, és ezáltal drámaíró lett belőlük, vagy éppenséggel azok maradtak.

Plutarkhosz cseppet sem finnyás, ez régebben egyáltalán nem tudatosult bennem. Borzalmas dolgok fordulnak elő nála, akárcsak követőjénél, Shakespeare-nél. De Plutarkhosznál minden borzalom megőrzi fájdalmas jellegét. Aki annyira szereti az embereket, mint ő, az mindent láthat és meg is bocsáthat.

(1960) *Montaigne*-ben az a legszebb, hogy nem siet. Még a türelmetlenségtől feszülő indulatokat és gondolatokat is lassan taglalja. Saját maga iránti érdeklődése rendületlen, valójában sohasem szégyenkezik a saját személye miatt, Montaigne nem keresztény. Bármit figyel is meg, az mind fontos neki, de az igazi kimeríthetetlen kincsesbánya ő maga. Azzal, hogy hű marad önmagához, egyfajta szabadságra tesz szert. Saját személye olyan téma, amit nem lehet elveszíteni: ő mindig kéznél van. Ez az egy élet, amelyet soha nem veszít szem elől, ugyanolyan lassan zajlik, mint Montaigne elmélkedése róla.

Joubert-ban¹ van komolyság, van báj és van mélység. E három tulajdonság egyformán része gondolkodásának, és így *Joubert* valamennyi aforisztikus gondolkodónál közelebb áll az ókoriakhoz. *Joubert* különleges bája az, hogy hiányzik belőle a súly. Mélabúja nem terheli meg a mondatait, hanem az együttérző jóság fűszerét kölcsönzi nekik. Nyilván támadták, de *Joubert* senkit sem támad. Szemérmessége nem engedi, hogy harapjon; a hosszú táv iránti érzéke távol tartja minden kisszerűségtől. A szellemi ügy fogja fel, mintha az valami légmozgás volna. A gondolatokat és a szavakat lélegzetnek érzi, vagy madarak fel és alá lebegésének.

A paranoiás mint buddhista: *Schopenhauer* egyedisége.

(1962) Annyiszor egyetértek azzal, amit *Tolsztoj* gondolt: hogy lehet az, hogy akkora csalódással tölt el és annyira taszít mégis az, ahogy ezek a gondolatok kifejeződnek? Roppantul irritál az, hogy *Tolsztoj* lemond a *meglepetésről*. Mivel közérthető, egyszerű akar lenni, tulajdonképpen azzal kezdi, amivel be is fogja fejezni. Első mindig az erkölcsi tanulság, erről soha nem feledkezik el, és ebben soha nincs semmi új. Pedig úgy kellene mesélnie, mintha elfelejtette vagy elvesztette volna az erkölcsi tanulságot, sőt miközben mesél, csakugyan el kellene felejtenie, el kellene veszítenie. Az volna jó, ha hirtelen találna rá, és az erkölcsi tanulság megvilágosodásként hatna az olvasóra, nem pedig úgy, mint egy olvasókönyvi szentencia.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az orosz emberek *Tolsztoj* korában zömmel analfabéták voltak. Meglehet, hogy *Tolsztoj* kissé tágasabban fogta fel a feladatát a kelleténél, vagyis azt gondolta: első dolga az olvasókönyv megírása, hogy az emberek képesek legyenek külső segítség nélkül, maguktól felfogni az erkölcsi tanulságot.

Csúfot űzött *Tolsztoj*ból az is, hogy túlértékelte az egyszerűséget az emberi viszonyokban. *Tolsztoj* egyszerűnek szerette volna látni az embereket, pedig az emberek nem egyszerűek, senki sem az. *Tolsztoj*, mint minden ember, aki a hazugságot ellenzi, az átváltozást ellenezte valójában. Csakhogy ezzel eltűnik az, ami az emberi lét legfontosabb dimenziója, és ezek után bármit is akar tanácsolni valaki, az csak unalmas lehet, és jó tanácsa úgy hangzik, mintha csupa nem létező teremtménynek címezné: ebben van a görögök óriási előnye, náluk a tanulás az *ODÜSSZEIA*-val kezdődik; a „hazugsággal”, amely itt jól sikerült hazugságnak, azazhogy átváltozásnak látszik.

Tolsztoj nem adhat törvényt az embereknek, mert amit támad bennük, az nem egyéb saját elmúlt életének maradványainál, amely egykor oly gazdag és színes volt. E gazdag és színes élményvilágtól az emberek nem hagyják magukat megfosztani.

(1965) *Stendhal* sokfélesége az útirajzaiban. Apodiktikus kijelentései és ítéletei. Szenvedélyes érdeklődése a teljesen légből kapott nemzeti ismertetőjegyek és a híres emberek iránt. Még szenvedélyesebb érdeklődése az áldozatok és a nők iránt. Naivitása: *Stendhal* soha nem szégyenkezik az érzései miatt. Nagy kedve telik abban, hogy álruhát, de legalábbis álnevet viseljen. *Stendhal*t azért szeretem, mert mindent *kimond*. Nem hoz mindent és mindenkit összhangba a saját hiúságával. Tele van emlékekkel, de nem nyomorodik meg tőlük: *Stendhal* emlékezete azzal a ritka tulajdonsággal bír,

¹ Joseph Joubert (1754–1824) francia filozófus, szubtilis gondolkodó. Életében egyetlen könyvet sem adott ki, de folyamatosan írt: aforizmákat, esszécsírákat, gondolatokat.

hogy nem zárul össze soha. Mivel sok mindent szeret, mindig talál magának újdonságot. Gyakran ejti elragadtatásba valami. Bármi miatt boldog is, soha nem érzi magát bűnösnek. A beszélgetések nem koptatják el soha, mert gyűlöli az elvont fogalmakat. Stendhal élénk gondolkodású, de mindig ahhoz igazodik, amit érzett. Noha vannak istenei, s ezek a legkülönbözőbb körökből valók, eszébe nem jut, hogy atyafiságra vagy sógorságra léptesse őket egymással. A városokat csak akkor látja, ha talál bennük embereket. Egyetlen jó történetet sem mulaszt el. Sok mindent följegyez, de soha nem vág fel a látottakkal. Mivel nem vallásos, meg tudja őrizni könnyedségét.

Stendhal soha nem volt a bibliám, de ő volt az írók közül az, aki valóságos megváltásként hatott rám mindig. Nem mintha állandóan olvastam vagy rendszeresen újraolvastam volna. De nem tudtam úgy fellapozni tőle semmit, hogy ne öntött volna el azonnal a könnyűség és a világosság érzése. Stendhal soha nem volt számomra törvény. De ő jelentette nekem a szabadságot, és valahányszor úgy éreztem, hogy megfulladok, nála mindig megtaláltam a szabadságomat. Stendhalnak sokkal többel tartozom, mint bárki másnak, aki íróként hatott rám. Cervantes nélkül, Gogol nélkül, Dosztojevszkij és Büchner nélkül semmi sem volnék: pallérozatlan szellem csupán, akiben még a tűz sem lobog. De élni csak azért tudtam, mert Stendhal a világon van. Tőle van a létjogosultságom, tőle az életszeretetem.

(1967) *Pascal* felkavar a lelkem mélyéig. A matematika az ártatlanság állapotában. És már bűnbánatot gyakorol.

*Robert Walser*² attól olyan különös író, hogy soha nem mondja ki az indítékait. Nem ismerek még egy olyan író, aki nála jobban elfedné magát. Ő mindig remekül van, őt mindig elragadtatásba ejti minden. Csakhogy a rajongása hűvös, mivel a személyének egy részét kihagyja, ezért aztán kísérteties is. Ónála minden *külső* természetté változik, azt, ami igazi lényege, ami legbelül van – a félelmet Walser folyamatosan letagadja.

Csak később jelentkeznek majd azok a bizonyos hangok, amelyek megbosszulnak benne mindent, amit korábban eltitkolt.

Walser egész írásművészete nem egyéb, mint a félelem palástolására irányuló szakadatlan próbálkozás. Mindig ép bőrrel ússza meg, még mielőtt elhatalmasodna benne a szorongás – élete épp hogy csak súrolja embertársaiét –; hogy egerutat találjon, sokszor ölti magára a szolga és a gyerekeMBER alakját. Ösztönösen mély ellenszenve minden olyasmivel szemben, ami „magas”, főleg minden ilyesféle ranggal és igénnyel szemben, Walsert korunk egyik legfontosabb írójává teszi. Dehogy meri őt az ember nagy írónak nevezni, hiszen mi sem ellenszenvesebb Walsernak, mint éppen a „nagy”. Ő csupán a nagyság csillogása előtt hódolt, az ezzel együtt járó igények előtt nem. Walser gyönyörűséggel veszi szemügyre a nagyvilági csillogást, anélkül, hogy ő maga részt venne benne. Az ember nem tudja úgy olvasni őt, hogy ne szégyenkezne minden olyasmi miatt, ami eddig fontos volt neki a külső életében. Walser tehát a maga módján szent, nem úgy, hogy holmi idejüket múlt, kiüresedett előírások valamelyikét követné.

A „létharc” terén szerzett tapasztalata elvezeti az egyetlen olyan közegbe, ahol nincs többé létharc – az elmegyógyintézetbe, a modern világ kolostorába.

² Robert Walser (1878–1956) német nyelvű svájci író. Őt regényt, sok-sok novellát, több ezer rövid prózát írt.

(1968) *Lichtenberg*³ kíváncsiságát semmi sem köti le, mindenhonnan mindenhova ugrál. Világossága: nincs az a sötét homály, ami ne válna világossá, ha ő gondolja végig. Lichtenberg fényt vet, eltalálni akar, de nem ölni, ő nem gyilkos szellem. Nem töltekezik fel semmivel, nincs benne semmi terjengősség, semmi dagály.

Lichtenberg nem elégedetlen magával, mivel nagyon sok minden jut eszébe. Nyüzsgő szellem, de ebben a nyüzsgésben mindig van hely. Hogy nem lekerekített, nem befejezett nála semmi, ez az ő és a mi nagy szerencsénk: ennek következtében a világirodalom leggazdagabb könyvét írta meg. Az ember szeretné újra és újra megölelni Lichtenberget azért, hogy ilyen önmegtartóztató tudott maradni.

Nincs még egy író, akivel ennyire szerettem volna beszélgetni, de hát ilyesmire semmi szükség.

Lichtenberg nem kerüli meg az elméleteket, de neki mindegyik elmélet arra való, hogy a saját gondolatai megteremjenek. Úgy tud játszani az elméletekkel, hogy közben nem bonyolódik beléjük. A legnehezebb teóriáit úgy söpri le, mintha csak por-szem volna a kabátján. Olyan mozgékony, hogy az ember maga is könnyeddé válik tőle. Mindent komolyan vesz az ember vele együtt, de azért nem nagyon. Olyan tudományosság ez, amely könnyű, akár a fény.

Lichtenberg egyedülállóbb jelenség annál, semhogy az ember irigyelhetné. Minden körülményeskedés, pedig ez a legnagyobb szellemeknek is sajátja, annyira távol áll tőle, hogy hajlamosak volnánk azt gondolni, nem is ember már ő.

Tény és való, Lichtenberg ugrásokra csábítja az embert. De ki képes ekkora ugrásokra? Lichtenberg olyan bolha, akibe egy ember szelleme szorult. Páratlan ez a képessége, hogy ilyen messzire szökkenjen önmagától – ki tudja, hová ugrik legközelebb?

Változó kedélye az összes olyan könyvet megtalálja, amelyik ugrásokra ingerli. Míg másokat ördöggé változtat a könyvek súlya, Lichtenberg a maga csípős gyöngédségét táplálja velük.

Még *Pascal* sem volt elég komoly.

(1969) Ha az ember *Musil* lényének alapjai után kutat, a higiénianak kellene lennie a központi fogalomnak.

Nála nem olyasféle higiéniaról van szó, mint Kafka esetében: az a veszélyeztetett és az egészségét szektás túlzással féltő ember higiénája. Kafka úgy érezte, bárhol fordult is meg, ha *hamisítatlanul* természeti volt a környezet, az valósággal megifjító forrásként hatott rá. Ebből a fajta higiénából, ebből a szektás egészségféltésből az égadta világon semmi sem volt Musilban.

Musil higiénája egy olyan emberé, aki szereti a testét, elégedett vele, és szépnek találja. Musil a saját testén keresztül érti meg azokat a nőket, akik főleg a testükkel foglalkoznak.

Musil a szellemével is úgy bánik, mint egy végső soron megbízható testtel.

(1971) Azon tűnődöm, vajon mit mondott volna Isten, ha odafigyelt volna *Tolsztojra*.⁴ Imádság is elhangzott ott bőven, ám Isten érdeklődését ez aligha kelti fel.

³ Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) német természettudós, aforizmáiról híres író.

⁴ Canetti itt az idős Tolsztoj megigazolási törekvéseire gondol, vallási életreformjaira, közeledésére a néphez és a kétkezi munkához, konfliktusaira feleségével, drámái „futására” Jasznyaja Poljanából, magára maradására, halálára.

Az események, azok már bizonyára foglalkoztatták volna Istent. Lehet, hogy Tolsztoj felébresztette volna Isten féltékenységét. Lehet, hogy Isten fivérévé fogadta volna Tolsztojt.

Istent még leginkább *Tolsztoj* alakjában szeretem.

Úgy olvasom *Ovidius ÁTVÁLTOZÁSOK*-ját, mintha most olvasnám először. Nem a szereplők szavai és érzései nyűgöznek le: ez a nagyon is mesterkélrt retorika már a kezdet kezdetén beépült az európai irodalomba, a későbbi költők aztán megtisztították ettől, hihetőbbé, igazabbá tették. Engem az nyűgöz le, hogy a verset az átváltozások inspirálják, hogy ez a vers témája, ebben Ovidius megelölegezte azt, ami a legszenvedélyesebben érdekli az írókat mind a mai napig. Ovidius nem éri be annyival, hogy *megnevezzon* átváltozásokat, beléjük is éli magát, leírja, érzékletes folyamatként ábrázolja őket. Ezzel kiszakítja szokásos szövegkörnyezetéből azt, ami a mítosz velejét alkotja, különös jelleget kölcsönözve így a mítosznak, amelyet az nem vesztett el azóta sem. Ovidiusnak *valamennyi* átváltozás fontos, nem csak az egyik vagy a másik, ezért összegyűjti, sorba rendezi őket, ha a történetnek további elágazásai vannak, azokat is követi minden esetben, és ha egy-egy történetnek saját természetéből következően közös vonásai vannak, az átváltozás még ilyenkor is csodának hat, mindannyiszor friss, hihetően megragadott csodának.

Sokszor meneküléssel összefüggő átváltozások ezek, de minden esetben egyszerűek, sokszor a fájdalommal kapcsolatosak. Az adja komolyságukat, hogy végérvényesek. Ha valaki megmenekül is az átlényegüléssel, akkor is nagy árat fizet érte, az átváltozott örökre elveszíti szabadságát. Mindazonáltal az egymás után sorjázó történetekből olyan változatos gazdagság bontakozik ki, amely összességében híven őrtzi a mítosz képlény-cseppfolyós jellegét.

Szinte felbecsülhetetlen, mit mentett meg ezzel Ovidius a keresztény világ számára: éppen azt, ami a leginkább kiveszett a keresztény világ tudatából. A hierarchikus-merevedő keresztény tanításba, erények és bűnök e nehézkes rendszerébe ő a metamorfózis régebbi keletű, de felszabadító erejű lehetét lehelte bele. Ovidius egy olyasfajta modernség atyja, amely azóta minden korszakban fellelhető volt, nyomait ma is könnyűszerrel ki lehetne mutatni.

(1972) *Tasso felkínálkodik az üldöztetésre*, annyira fél tőle. Elébe vágva az üldöztetésnek, az üldöztetés szigorát követeli. Az üldöztetés nem hajlandó vele foglalkozni, Tasso szemberohan az üldöztetéssel. Esdekelve kéri az üldöztetés, méltassa figyelmére, az üldöztetés kitér előle. Tasso bevádolja magát, az üldöztetés csillapítja. Te nem kellesz nekem, mondja az üldöztetés, Tasso az üldöztetés lábához veti magát.

Tasso a világi nagyurak és az egyházi üldöztetés között ingadozik. Valahányszor a nagyurak elől fut, az üldöztetéshez menekül. De csak az egyházi üldöztetés ismeri el, a nagyuraké jogosságát tagadja, és ha világi üldöztetés szorongatja, az egyházi üldöztetéshez menekül előle.

Senki sem tudja felmérni, milyen mértékű a költő megaláztatása a nagyurak között. Tasso olyan hatalmakat keres, akik erősebbek a nagyuraknál, és nekik kínálkodik fel zsákmányul. A költőn, aki tudatában van önnön nagyságának, óhatatlanul elhatalmasodik a téboly a világi nagyságok között. Minthogy kora ifjúságától fogva fejedelmi udvarokban élt, egy kiút van csak számára: hogy a nagyurak magukkal egyenrangúnak ismerik el.

Tasso pénzzavarai a *Baudelaire*-éire emlékeztetnek. Baudelaire satanizmusa Tassóban is megvolt. Tasso azonban korábban Franciaországban végignézte az egyházi üldöztetést; nem sokkal a Szent Bertalan-éjszaka előtt – ami a légkört illeti, közvetlenül előtte – Párizsban volt, és értesült róla, hogy más városokban mézárások folynak. Így még jobban rettegett az effajta üldöztetéstől; és ami egy tizenkilencedik századi embernek már csak frivol játék volt félig-meddig, azt Tasso halálosan komolyan vette. Korábban időnként kételkedett a pokolban, most azonban megint hinni kezdett benne: elkárhozását akut veszélynek érezte. Azt akarta, hogy az egyházi büntetés mentse meg a pokoltól csakúgy, mint a hatalmasok üldözésétől.

Talán az egész reneszánszban nem volt még egy ilyen „modern” ember, mint Tasso. A kollektív hatalmak ugyanis megint nyomatékosan jelen vannak életünkben, elképzelhetetlen, hogy egy szellemi embernek manapság ne legyen köze hozzájuk. Bármennyire igyekszik is kitérni előlük, a hatalmukat valami akkor is jogosnak ismeri el benne. Bűnösnek érzi magát, amiért ellenáll nekik, ugyanolyan bűnösnek, mint hajdanában az egyház hű fia.

Az írók közül azok számára, akiknek nem alszik el a félelmük, azok számára, akik hűek önmagukhoz, nincs kiút. Odaadó hívévé szegődhetnek egy időre a kollektív egységek valamelyikének, de ha ezeknek a területén belül élnek, odaadó hűségüket nem tarthatják fenn hosszú távon lelkiismereti gyötrelmek nélkül.

(1974) Azok után, hogy tegnap olyan szomorú állapotba kerültem, megint *Karl Kraus* olvastam. Elolvastam a Gáncsoskodó monológját az Ötödik felvonásból, beleolvastam az Epilógusba, hosszan – és most először minden előítélet nélkül – hagytam, hogy a „tankszerű nyelv” hasson rám.

Megragadott és megerősített ez az írói nyelv, csontot adott belém megint, annyira holtta dermedtem, hogy el is feledkeztem róla, hogy vannak csontjaim, végre újra átéltem azt, ami ötven-negyenöt évvel ezelőtt rendre megtörtént velem: Karl Kraus hatására tagolttá vált és megkeményedett a belső világom.

Ehhez az kell, hogy ezek a mondatok is ilyen tagoltak legyenek, ilyen végtelen sok legyen belőlük, beláthatatlanok legyenek, összességükben ne legyen bennük semmilyen cél, hiszen itt minden egyes mondat önmaga célja, és csak az a fontos, hogy ezt a sok egyforma mondatot annyi ideig hagyja magára hatni az ember, ameddig érezni tudja a bennük vibráló izgalmat. Úgy látszik, hogy erre jobban képes az ember, ha eleve van benne valamilyen saját izgalom, bármilyen természetű legyen is az. Karl Kraus tankokként dübörgő mondatait lehetetlenség érzéketlenül olvasni. Mint ahogy méricskélő intellektussal sem lehet. A kíváncsi szellem könnyű, valódi tudásra csak úgy tesz szert, ha szárnyal; Karl Kraus révén tudáshoz nem juthat az ember. Karl Krausnak közömbös a tudás, mivel az nem kárhoztatható. Karl Kraus kiismerésekkel ajándékozta meg az embert, és amikor valaki az ő izgatottságával éli meg ezeket, akkor Karl Kraus éppen annak a súlyát növeli, amit *az ember nem akar*. Az embernek fontos tudnia, hogy mit ne *akarjon*, de azt az undor útján és erősen kell tudnia. Hígított formában az ilyesmit „erkölcsi törvényeknek” lehetne nevezni. Ha így nevezem, így használom őket, akkor valahogy unalmasak lesznek, és hatástalanná válnak. K. K. tankmondataiban, ha az ember kétségbeesett, feldúlt vagy gyenge állapotában közelít hozzájuk, úgy kapja meg „az erkölcsi törvényeket”, mintha az égő csipkebokorból vagy a Sínai-hegyen kapná.

Ebben az az érdekes, hogy Karl Krausban nincs semmi olyan, ami Istenhez hasonlítana, annál inkább abban, hogy abszolút követelést támaszt, hiszen ez régebben valószínűbb volt. Az abszolútum időközben világi jelleget öltött, átvéve az isteni fenyegetés szerepkörét, anélkül, hogy végiggondolta volna, mit cselekszik: fenyeget, büntet, kérlelhetetlen.

Ez a satirikusokra általában is jellemző aspektus senkinél sem tanulmányozható olyan jól, mint Karl Krausnál. Ez azzal függ össze, hogy a krausi büntetés voltaképpen és legfőbb tárgya éppen a világháború volt, hogy nála tökéletesebben, nála árnyaltabb részletességgel senki sem ismerte fel, hogy a modern háború alapvetően technikai jellegű, hogy Karl Kraus kezdettől fogva ugyanolyan erővel küzdött a háború ellen, és nem csak akkor állt át az ellenzők oldalára, ahogy kortársai többsége tette, amikor bekövetkezett a vereség. Karl Kraus annyira gyűlölte a háborút, hogy – bizonyos prófétákhoz hasonlóan – kezdettől fogva azt kívánta, hogy a saját oldala (már ha az ő esetében ilyesmiről egyáltalán beszélni lehet) szenvedjen vereséget; Karl Kraus valójában az *áldozatok* oldalához tartozónak érezte magát, és ebbe embereket és állatokat egyaránt beleértett.

Gyerekes dolog volna azt várni, hogy ha valaki ilyesféle aktivitást fejt ki, akkor azt megtehetné pátosz nélkül is. Bármilyen jó okunk van is ma már mindenfajta pátoszra gyanakodni, nem tehetjük meg, hogy visszamenőleg rossz néven vesszük, kifejezetten Karl Kraustól, a pátoszát, vagy éppenséggel ki akarjuk űzni belőle. Ha egyáltalán létezik legitim pátosz, akkor az övé az. Karl Kraus pátosza semmi esetre sem érződik üresnek, még ha olyan tárgyakra irányul is, amelyek a mi szemünkben kevésbé meggyőzőek. Ezt a pátoszt páratlan szenvedély fűti, és csak az érezheti színpadiasnak, aki nem hallhatta őt személyesen.

(1975) *Robert Walser* egyre jobban megindít, főleg az életével. Ő mindaz, ami én nem vagyok: kiszolgáltatott, büntetlen és valami megejtően időtlen módon igazmondó.

Igazmondó, anélkül, hogy igazmondásra törekedne, igazmondóvá válik, pusztán azzal, ahogy kerülgeti az igazságot.

Ezek nem a *Thomas Mann*-i okosság győzedelmes arabeszkjei, hiszen Thomas Mann mindig pontosan tudja, mit gondol, és csupán a látszat kedvéért rója a köröket az igazság körül. Walser csak *szeretné*, ha ez az okosság a sajátja volna, de nem lehet az.

Walser kicsi akar lenni, de azt, hogy kicsiséggel vádolják, nem viseli el.

(1977) *Goethében* az az óriási, ahogyan *szétoosztja* magát. Goethe rendre kibújik életének különböző időszakából, és érti a módját nemcsak annak, hogy idejében életbe léptesse átváltozásait, hanem hogy alkalmazza is őket. Goethe egyszerűen él új énjével, és csak azok ellen fordítja régi énjét, akik túlságos hűséggel ragaszkodnak hozzá.

Goethe lényében van valami rendkívül gyakorlatias, ő ugyanis semmit sem hagy figyelmen kívül vagy kihasználatlanul. Ez már csak azért is bámulatra méltó, mert Goethe világéletében költő marad, és ezt rejtegeti. Nem volt még egy költő, aki ennyire kevésbé pazarló lett volna, és éppen ez a takarékoskodó gesztus az, ami az idős Goethében leginkább bosszantja az embert.

Az önpusztítást Goethe úgy gyűlöli, ahogyan csak a pazarlást.

(1978) *John Aubrey*⁵ gyerekkorától fogva nagy érdeklődéssel tanulmányozza mindenféle mesterség munkafolyamatait, ugyanakkor a szájhagyomány is érdekli, egy olyan világban, amelyik még nem szokott hozzá a könyvekhez.

Aubrey nem utasít el semmit abból, amit mesélnek neki, mindent meghallgat, kisértetekről és szellemekről szóló históriákat is, nem tud betelni mások történeteivel. Mindent másoknak köszönhet, apjának és anyjának semmit, odaadóan ragaszkodik a tanáraihoz, ha azok eleget tudnak, mindene a tanulás és az értesülés. Ez az angliai válásszakadás kora (a XVII. században), az országban polgárháború dúl. Aubrey nem sokra tartja azokat, akik valamelyik könyvért rajonganak, mivel ő minden könyvet szeret. A múlt olyasvalami az ő számára, amivel érintkezésbe lehet kerülni, vadászat közben bukkan rá, közben fölfedezi az őskori szentélyt Avebury mellett.

Aubrey kíváncsisága a modern emberé, tudniillik a modern világ abban az időben találta ki magát, és még nem fajult önnön karikatúrájává. Ez a kíváncsiság mindennek szól, nem tesz különbséget, leginkább azonban mégis az emberekre irányul – hogy mi-ben áll a különbözőségük, ez a fontos Aubreynak, a ránk maradt szereplőknek se szeri, se száma.

Bármit jegyzett is fel emberekről, azt kezdetnek gondolta, mindig hagyott helyet annak, ami esetleg hozzájöhet még. Megesett, hogy mindössze egyetlen mondatnyi lett a közlés, máskor meg éppenséggel százmondatnyi, mindenki valami konkrétat és érdekeset adott tovább neki. Aubrey világa attól ilyen gazdag, amit ma minden tökfey megvetendő műfajjá változtat, amikor elkezd anekdotázni. Képzelnék csak el ezt az – úgy százötven emberről szóló tudósítást tartalmazó – egyetlen kötetet, amelyben legalább húsz regényre való anyag van.

Aubrey képtelen volt bármit is befejezni, ez volt az ő igazi tehetsége. Azt kívánom, bárcsak jutna belőle egy rész azoknak, akik megszokták már, hogy minden munkájukat befejezik.

Aubrey esetében a be nem fejezés odáig ment, hogy életében tulajdonképpen egyetlen könyve sem jelent meg. De ettől csak még izgalmasabb lett az, amit feljegyzett. Ami könyvvé kerekedik, az avul a leggyorsabban. Aubreynál friss maradt minden. Minden hír helytáll magáért. Érződik rajta az a kíváncsiság, amivel egykor magába fogadta valaki. Még olvasva is kíváncsiságot gerjeszt.

Izgatott tudósításról van szó, azért, mert a tudósításnak nincs más célja a tudósításon kívül, nincs is célja; az, ami. Aubrey, aki számtalan értesülést hord össze és jegyez fel mindenhol, éppen a gyűjtő ellentéte: antigyűjtő. Nem sorolja be, amit összeszed, nem rendezi. Meg akar lepni vele, ez a célja, nem a besorolás. Talán emlékeztet valamelyest arra, amit manapság újsággként ismerünk, de lényegében mégis más. Mert Aubrey maga az, ő az egyetlen, aki összeszedi a híreket, és nem irányozza őket elő valamelyik napra. Éppen ellenkezőleg, meg akarja őrizni őket. Ami feldühíti Aubreyt, az az, hogy a dolgokat elpusztítják és elfelejtik. Így aztán lankadatlanul izgatja magát, és végül is eléri azt, hogy az újdonság értéke és az örök érték egybeessen.

(1981) Nagyon nehezemre esik, hogy *Tolsztoj* elégedetlenségét az istenhitével kapcsoljam össze.

Néha azt gondolom, Tolsztoj azért ragaszkodik Istenhez, hogy ne kelljen beismer-

⁵ John Aubrey (1626–1697) angol író, történész. Canetti által forgatott és kedvelt könyve (angol címe: LIVES OF EMINENT MEN) németül is megjelent, Hobbes-portréja ugyancsak.

nie azt, hogy *saját magában* hisz, hogy tehát el ne bízza magát. Igencsak kérdéses, az-az roppant komolyan felvetődik a kérdés, vajon mi lép Isten helyébe akkor, ha valakinek az emberek fontosak, nem pedig ő maga. Vajon azért van szükség Istenre, hogy az ember ne legyen túlságosan fontos magának? Kell, hogy legyen egy végső és legmagasabb instancia, akire rábízunk a döntéseket? Hogyha az ember megengedné magának, hogy ő döntsön, akkor vajon mi gyakorolná az ellenőrzést fölötte? Ha az ember egyetért azzal, hogy ő a legfelsőbb instancia, akkor ez bizony egy jó adag korrumpálható hatalmat jelent. Hogyan lehet ennek gátat vetni az Istenbe vetett hit nélkül?

(1981) *Csuang-cét* olvastam megint. Ha Csuang-ce nem volna, csak gyökerekből állnék. Ő az, aki kiemel a gyökereimből, de úgy, hogy közben *egyetlenegy* sem sért meg közülük. Ahogy a Föld egyre jobban elsivárosodik, úgy nő Csuang-ce szabadsága. *Egy* korlátot ő is állított magának, a halált, de ő az egyetlen, akire nem haragszom ezért az elhatárolódásért.

Amikor ellenfeleivel hadakozik, nagyon hasonlít hozzánk. *Beszél* ugyan a szofistával, de milyen keményen utasítja vissza! Rendíthetetlenül állítja, hogy a szavak valamik, megbecsüli és tiszteli a szavakat, és nem hajlandó bűvészkedni velük. Engem nagyon meghat az, hogy így megveti a hasznot.

Csuang-ce tud valamit arról, hogy mi a tágasság, nála a külső tágasság is részt vesz a belső tágasságában. Azt lehetne mondani rá: ő az, akit a tágasság betölt. Eközben továbbra is olyan könnyű marad, mintha üres volna, ha ugyan Csuang-ce képes volna rá, hogy valaha is üres legyen.

Ismét *Pascal*.

Aki az embert sohasem irritálta, az soha nem okoz csalódást. Pascal gondolatai sehol sem kölcsönöztek. Következetessége nyitva hagyja az ajtókat. Még ha egyetlen szavával sem értene egyet az ember, akkor is szeretne velük megint találkozni, szeretné újra és újra meggondolni őket. Nincs egyetlen olyan természettudományos felfedezés sem, amely Pascalnak útjában volna. A hit és a gondolkodás önála – az ember úgy érzi – egyenrangúak egymással.

A GONDOLATOK-ban Pascalnak javára válik, hogy mindig mindent *félbeszakít*. Mindenki másképpen rakhatja össze az egyes darabokat. A legjobb, ha össze sem rakja őket az ember.

Az ő igazi műfaja a kezdemény, és Pascal tisztasága minden egyes kezdeményben kifejezésre jut.

„A sokféleség, ha nem zárul össze egységgé, zűrzavar, az egység, ha nem függ a sokféleségtől, zsarnokság.”

A *kibomló szél Büchnernél*, minden mondatban. Ezt a szelet csak tőle ismerem. Nem lélegzet ez – szél, vagy: szél lélegzet helyett. Az embernek eszébe sem jut, hogy fúj, de ez kifúj az emberből mindenfajta gyöngeséget, mindenfajta önteltséget.

Hasonló szél van a Bibliában, csak az nehezebb, attól nem egykönnyen szabadul meg az ember, ott az embernek küzdenie kell a szabadságáért. Büchnernél a szél *mag*a szabadság, mindenki számára.

(1985) *Platón* iszlám életrajzának végén a következő váratlan szövegrész található Platón hangos sírásáról: „*Szeretett egyedül lenni, magányos falusi helyeken. Hogy hol van, azt*

többnyire abból lehetett tudni, hogy hallották a sírását. Amikor Platón sírt, azt azokon a sivár falusi vidékeken kétféldnyire is lehetett hallani. Megállás nélkül sírt.”

(1992) Proust nagyon közel került hozzám, azokban az emberekben, akiknek leveleket írt, és akik a regénye hősei lettek.

A hízélgés révén ragadja meg az embereket, és többé nem tágít tőlük. A *részleteik*, nem mond le egyetlenegről sem. Megőrzi az érintkezési formáikat, mindenfajta erkölcsi ítélet ellenére. A betegség révén kivonja magát az emberek köréből, miközben azok egy történet szereplőivé válnak.

Ez a folyamat az udvari hízélgéssel kezdődik, Saint-Simon központi jelentősége.

Proust nem tudott lemondani a legapróbb részletről sem, ha az hiteles volt.

Egy olyan világ, amelyben minden van, és nem nagyon keveredik semmi. Óvatosság az eltorzításokban. Proust a megkétszerezést részesíti előnyben. Egy ilyen világ feltetele egy olyan társaság, amelyben beszélnek, és értik is, hogy miről van szó, ha nem így volna, nem lenne hízélgés. Ez az egyik oka az udvari társaság vonzerejének.

A beszélgetések iránti fogékonyság mint a század két nagy regényének – Proustnak és Musilnak – az alapja. A beszélés szenvedélye számtalan alakba elágtatva.

Aki nem feledkezik meg az olvasóról, ne kezdjen nagy könyv írásába. Milyen gyorsan szabad kiismernie egy írónak a figuráit? Ha ezzel kezd, nem születik meg egyetlen figura sem. (A pszichoanalízis kárhóatos hatása.)

Proust még udvarol a hőseinek (nem csak azoknak az embereknek, akikről mintázta őket), az olvasónak nem udvarol.

(1993) Egyetlen névtől sem megkeseredve, abban bízva, aki angyalokkal társalgott, akinek Gábriel arkangyal volt a barátja, mondom a te nevedet, csak a tiédet: *Blake*. A tiéd az egyetlen, az egyedüli, ami megmaradt nekem Anglia lakosságából, amely annyira szorongatja most az emlékezetemet, mert egy pillanatig sem élhetek úgy, hogy ne szeressek és ne bálványozzak valakit. Blake fényessége ragyogjon rám, miközben a sötétség terjeszkedik. Blake azt mondta, amit látott, soha nem mondott mást, de azt nagy fáradtsággal rézlemezbe véste, ezzel a nehéz munkával tartotta el feleségét és magát.

Minduntalan Blake jut az eszembe. Már hónapok óta félresöpörte bennem Angliát. Még mindig szeretem az ottani temetőket az ódon templomok körül, ott nyugszik ő is, ott nyugszik Blake. A többiek, a nevük, és hogy hány évet éltek, kiment a fejemből, az ő sírja mindig előttem van, mindenholnan ő tekint rám.

Szárnyalhat-e az én képzeletem is úgy, mint az övé? Lehet-e olyan hitem, mint neki? Angolul szól-e hozzám a Biblia? Ez a szó, hogy „Jerusalem”! Melyik város olyan, mintha ő emelte volna?

Két embert láttam az ő szemével, mellettem ültek, hallottam őket, anélkül, hogy hallottam volna, felálltak, szálegyenesen állt előttem a fehér hajú asszony, a szemébe néztem, habozott, a kis termetű, hajlott hátú férfi elvonult előttem az asszony nyomában, és biccentett.

Megmondtam a nevét. Nincs több mondanivalóm.

Micsoda szellemidéző erő szunnyad bármelyikünkben! Én csupán elvétve engedtem ennek a képességemnek. A világ minden elmességét és fele okosságát odaadom annak a költőnek egyetlen verssoráért, aki angyalokat látott, és úgy kárhóztatta a kitalált történeteket.